

שיטת הרמב"ם בדליל – נגד התלמוד או

יישוב שיטתי ומשכנע לבעיות בסוגייה?

זאק מילנצ'יק

מבוא

רבים דנו בדברי הרמב"ם בסוגיית "דליל", שמקורם במשנה בתחילת הפרק השני של בבא קמא, אך משמעות דברי הרמב"ם וקריאתו בסוגייה התלמודית נותרו מעורפלים. דומני כי סוגייה זו מזמינה הזדמנות ייחודית להדגים את אורח הלימוד הראוי במשנה תורה, יחד עם הזדמנות לעיין בסוגייה קשה בתלמוד ולהציע לה ביאור בדרכו של הרמב"ם, שמיישב קשיים שנותרו בפירושי הראשונים. בכך ניווכח לעיקרון נוסף, שאין להקשות על הרמב"ם מביאור של רש"י או של תוספות לסוגיית הש"ס אלא כדי להבין את הרמב"ם יש לגשת לסוגייה מזווית שונה לגמרי.

מפני שמשמעות דברי הרמב"ם עצמם שנויה במחלוקת, נפתח בלשונו ובניתוח טקסטואלי בלבד, ללא כל זיקה למה שנראה כעולה מהתלמוד. רק לאחר שנבין מה אומר הרמב"ם, ניתן יהיה להבין מה הם היעדים שלנו בפירוש התלמוד אם ברצוננו להבין את הרמב"ם. למעשה, מה שכתוב ברמב"ם הוא פשוט, אלא שבגלל אילוצים שונים התקשו המפרשים בקריאת דבריו. בפרט התקשו בכמה נקודות בסברת דבריו ובקישור שביניהם לתלמוד. מכיוון שאני מניח לעת עתה את התלמוד, נתייחס רק לקשיים שבדבריו במישור הסברה. נגלה כמה וכמה נקודות עקרוניות בהבנת אבות הנזיקין בשור, שבהן הרמב"ם חרג בצורה משמעותית מדברי הראשונים האחרים.

א. ניתוח דברי הרמב"ם

כתב הרמב"ם:

התרנגלין מועדין להלך כדרכן ולשבר. היה חוט או רצועה קשור ברגליהן, ונסתבך כלי באותו החוט ונתגלגל ונשבר, משלם חצי נזק. במה דברים אמורים, בשקשרו אדם, אבל אם נקשר על רגליהם מאיליו, בעל התרנוגלין פטור. ואם

היה לחוט בעלים, ולא היה החוט הפקר, בעל החוט חייב חצי נזק, שהרי הוא כבור המתגלגל.

הצניע בעל החוט את החוט, וחידסו התרנגולין עליו והוציאואוהו ונקשר ברגליהן ושיברו בו את הכלים, אף בעל החוט פטור, שהרי אנוס הוא.

(רמב"ם נזקי ממון ב, י-יא)

ננתח את הדברים משפט אחרי משפט. הרמב"ם פותח: "התרנגולין מועדין להלך כדרךן ולשבר", משמעות המשפט הזה היא שבעל התרנגולים צריך לשלם נזק שלם אם הם הזיקו בהליכתם. כפי שעולה מההלכות הקודמות (בפרק הזה ובפרק הראשון), שאדם חייב על נזקי בהמתו, וחייב נזק שלם על היזק שהיא מועדת לעשות, דהיינו נזק הנובע מפעולה שדרך מינה לעשות אותה תמיד.

עכשיו הרמב"ם עובר למקרה חדש: "היה חוט או רצועה קשור ברגליהן, ונסתבך כלי באותו החוט ונתגלגל ונשבר, משלם חצי נזק". חשוב לשים לב לכמה אלמנטים כאן בלשון. נתחיל מהסוף: החיוב. הרמב"ם אומר באופן סתמי "משלם חצי נזק". יש לשאול, מי משלם חצי נזק? התשובה הפשוטה היא שיש רק אדם אחד שמועמד לשלם, כי רק אדם אחד הוזכר עד כה: בעל התרנגול. אמנם זו פשטות הלשון, אך כך עולה גם מניתוח רחב יותר.

במשך כל הפרקים הראשונים של הלכות נזקי ממון, כאשר הרמב"ם רוצה לתאר חיוב על הבעלים לשלם, הוא כותב באופן סתמי "חייב נזק שלם" או "חייב חצי נזק" וכדומה. זאת על פי הכלל שהוא פתח בו את הלכות נזקי ממון:

כל נפש חיה שהיא ברשותו של אדם שהזיקה, הבעלים חייבין לשלם, שהרי ממונם הזיק.

(רמב"ם נזקי ממון א, א)

כלל זה מספיק, ואין צורך לחזור על כך שבעל הבהמה חייב לשלם בכל פעם שמוזכר חיוב, שהרי אנו עוסקים בנזקי שור, ובנזקי שור רק בעל הבהמה חייב.

אם כן, ברור שהחיוב כאשר התרנגול מזיק באופן המתואר כאן, אותו עוד לא ביארנו, מוטל על בעל התרנגול והוא חייב לשלם חצי נזק. אין כל מקום לומר שמישהו אחר חייב אלא אם כן נאמר במפורש שמישהו זולת הבעלים חייב.

שיטת הרמב"ם בדליל

דבר נוסף שחשוב לשים אליו לב כאן הוא הלשון המפותלת בתיאור הנזק: "ונסתבך כלי באותו החוט ונתגלגל ונשבר". הרמב"ם כתב בלשון סבילה "נסתבך". הוא כתב כך על מנת להבחין בין המציאות המתוארת בהלכה זו לבין מה שמתואר בהלכה יד להלן: "היו מחטטין ונפסק החבל ונשבר הדלי, משלמין נזק שלם, והוא שנתגלגל הדלי מחמתן עד שנפל ונשבר". גם בהלכה זו, התרנגולים לא נגעו בכלי, אבל הכלי "נתגלגל מחמתן", כלומר כתוצאה ישירה ממעשיהם בחבל. הם חיטטו בחבל, והחיטוט בחבל של הדלי התלוי גרם לדלי להתנדנד, ואומר הרמב"ם שבעל התרנגולים חייב נזק שלם, מפני שהחיטוט שלהם הוא שגרם לתזוזת הדלי באופן ישיר, והוא מה שגרם לו להתגלגל ולהישבר. לעומת זאת, בהלכה שבה מתוארים הרצועה והחוט, הבעלים חייבים חצי נזק, והסיבה לכך היא שלא נכון לומר שהתרנגול פעל על הכלי ישירות ושבר אותו. התרנגול הלך כדרכו עם דליל שקשור לרגלו, והכלי הסתבך בדליל, ובעקבות ההסתבכות הזו הוא התגלגל ונשבר.

אפשר להבין טוב יותר את התיאור הזה בעזרת דברי הרמב"ם בפירוש המשנה. כך כותב הרמב"ם:

ושלא כדרכה [...] שנעשה הדבר באמצעות פעולה אחרת ולא היתה הבהמה היא הפועלת אותו הדבר פעולה ישירה.

(פירוש המשנה לרמב"ם ב, א)

נזק שנעשה "באמצעות פעולה אחרת" הוא מוגדר "שלא כדרכה" של הבהמה לפי הרמב"ם. כאן, התרנגול לא שבר את הכלי בהליכתו אלא בעקבות הליכתו הכלי הסתבך, ובעקבות ההסתבכות הוא נשבר. נמצא שהתרנגול שבר את הכלי באמצעות ההסתבכות הכלי ברצועה שברגלו. זו הפעולה האחרת, שבגללה מדובר בנזק משונה, שחייבים עליו חצי נזק.

נעבור למשפט הבא בהלכה. הרמב"ם מגביל בו את תחולת הדין שבעל התרנגול חייב חצי נזק: "במה דברים אמורים, בשקשרו אדם, אבל אם נקשר על רגליהם מאיליו, בעל התרנגולין פטור". יש שרצו לטעון מכוח משפט זה, שהקושר חייב במקרה שאדם קשר את הרצועה לתרנגול. אולם אין לדברים כאלה רמז בלשון הרמב"ם. הוא אינו משנה את הגוף שעליו מוסב החיוב במשפט הקודם, ורק בעל התרנגול יכול להיות חייב כשקשרו אדם. אילו הרמב"ם רצה לומר שהקושר חייב, הוא לא יכול היה לפתוח בלשון סתמית,

שכאשר רצועה קשורה ברגלי תרנגול ונסתבך הכלי ונתגלגל ונשבר חייב חצי נזק, אלא בלשון האומרת שאם קשר אדם את הרצועה הקושר חייב. לשון מעין: "קשר אדם רצועה לרגלי התרנגול [...] חייב הקושר חצי נזק" הייתה מתאימה יותר. בלשון כפי שהיא כעת אין כל סיבה להניח שהמשפט "במה דברים אמורים? כשקשרו אדם" מגדיר אדם חדש שחייב בנזק.

עוד יש להעיר, שהרמב"ם מסיים את המשפט: "בעל התרנגולין פטור". אם נאמר שכשקשרו אדם הקושר חייב, מניין לנו לחייב את בעל התרנגול, כך שיש צורך לומר שבעל התרנגול פטור? אולם מאידך, לפי דרכנו, שאנו עוסקים כבר בבעל התרנגול, יישאל הפוך: מדוע הרמב"ם צריך להוסיף שבעל התרנגול פטור, ולא כותב רק "פטור"? אך התשובה לכך ברורה: אם היה כתוב "פטור", פירוש הדבר היה שאין חיוב לאף אחד, כאשר נקשר החוט מאליו, אך כפי שכתוב בהמשך ההלכה, רק בעל התרנגול לעולם לא יתחייב כשהחוט נקשר מאליו. אמנם, אם לחוט יש בעלים, והבעלים של החוט לא הצניע אותו, הוא יתחייב במקרה כזה. לכן הקפיד הרמב"ם לומר בביורו, שבעל התרנגולים פטור.

בשלב זה נפסיק לרגע את הקריאה בלשון הרמב"ם עצמה כדי להציע סברה. הרי יש לשאול: מדוע לחלק בחיוב של בעל התרנגול בין מקרה שבו קשר אדם כלשהו את הרצועה לרגל התרנגול לבין מקרה שבו הוא נקשר מאליו? הרב רבינוביץ זצ"ל הציע תשובה פשוטה לכך (יד פשוטה כאן). קשירת רצועה בידי אדם לרגלי תרנגול נעשית בדרך כלל כסימן לתרנגול (פירוש המשנה שבת ה, ד). זהו אחד מהכלים שתרגולים רגילים לצאת בהם, כמו אוכף של חמור או סוס וכדומה. לפיכך, ממש כמו שקרון בטל לעגלה המושכת אותו, משא בטל לחמור או פעמון בטל לפרה, והמזיק בהם חייב נזק שלם משום תולדת הרגל (ראה נזקי ממון א, י), כך תרנגול המזיק ברצועה שברגליו חייב מפני שהרצועה בטלה לגוף שלו. לעומת זאת, אם נקשרה הרצועה מאליה, אין היא נעשית אביזר שבטל לתרנגול – אין ברצועה שנקשרה באופן כזה ממד של סימון וכדומה, אלא היא כמו שריג שנגרר בין רגליו.

כאשר התלמוד מונה את תולדותיו של אב הנזק רגל, הוא מונה רק דברים שרגילים להימצא על הבהמה: אוכף, משא, זוג, רסן וכדומה (ג, א; יז, ב), כל אלה הם דברים שטפלים לבהמה. אפילו עגלה המושכת בקרון (יז, ב) הוא דבר שמחובר לבהמה, כך שהיא והקרון נחשבים ליחידה אחת. הדליל אינו דומה לכוחה של הבהמה אלא לקרון שעגלה

שיטת הרמב"ם בדליל

מושכת – דבר שהולך עם התרנגול בכל צעד כמו שהקרון נמשך אחרי העגלה. אמור מעתה, זהו יסוד החילוק בין קשרו אדם לנקשר מאליו. החוט והתרנגול נעשים יחידה אחת רק כאשר הרצועה קשורה ברגליו בכוונה, אך אם הוא נקשר מאליו מה בין זה לבין פרה שתפסה ענף של עץ וגררה אותו מאחוריה?

לפיכך, בעל התרנגול פטור כאשר מדובר ברצועה שנקשרה מאליה וחייב כשאדם קשר אותו, כי עצם קשירת האדם הופכת את הרצועה לחלק מגוף התרנגול. הוא חייב כמו שאדם יתחייב על נזקי פרתו אם אדם אחר ימצא את הפרה מסתובבת בחוץ וישים זוג בצווארה, והיא תלך ותזיק בה. ברור שבמקרה כזה בעל הפרה יתחייב, שהרי כאשר פרה הזיקה בזוג שבצווארה, בעליה חייב משום תולדה של רגל, ורק בעל הבהמה חייב על רגל, לא הקושר את הזוג לצוואר.

אולם לכאורה יש לשאול מה גרעה רצועה זו הנגררת אחרי התרנגול מבהמה שהזיקה בכוחה. אולם שאלה זו, יסודה בהשוואה שגויה. נשאל: מדוע בעגלה המושכת בקרון חייב נזק שלם, ואינו נחשב להיזק בכוחה של הבהמה? התשובה לכך היא סוגייה מפורשת בתלמוד:

אמר רבא: כל שבזב טמא – בנזקין משלם נזק שלם, כל שבזב טהור – בנזקין משלם חצי נזק. ורבא, צרורות אתא לאשמועינן? לא, רבא – עגלה מושכת בקרון קא משמע לן.

(בבא קמא יז, ב)

הסיבה שבעגלה המושכת חייב נזק שלם, היא שיש יחסים מסוימים בין תזוזת הקרון לבין תזוזת העגלה שמושכת אותה.

בלשון כללית אפשר לקבוע, כי הקביעה כי נזק מסוים הוא 'כוחה' של הבהמה או 'גופה', אינה תלויה בסברה שאמרנו, שהדבר נחשב לחלק מהבהמה או לא נחשב לחלק מהבהמה, אלא היא תלויה בכך ש"כל שבזב טמא חייב נזק שלם" – שקיים יחס מסוים בין התנועה של הדבר המזיק לבין התנועה של הבהמה. היזק בכוחה הוא היזק שבו הבהמה פוגעת בגורם כלשהו, והגורם הזה הולך בכוח הפגיעה ומגיע למקום אחר ומזיק. פעולת הבהמה נבדלת מהנזק עצמו, אלא שהנזק נעשה בגלל כוחה, ולכן יש לייחס אותו לבהמה ולחייב את בעליה. בצרורות, הבהמה הולכת בהליכה רגילה ובהליכתה מתיזה צרור שהולך ומזיק במקום אחר. אפילו תרנגולים שמזיקים ברוח שבכנפיהם, מזיזים את

האוויר שהולך בכוח זה ומזיק. אם מדובר בדבר שבזב טמא, החיוב צריך להיות נזק שלם ולא חצי נזק, ובוודאי שהרצועה היא דבר שבזב טמא, כי התרנגול מסיט אותה בגופו ישירות. אם הדבר מזיק באמצעות התזוזה עצמה של הבהמה זהו נזק 'גופה', לא 'כוחה'.

אמור מעתה, שמאותה הסוגייה שבה רבא אומר "כל שבזב טמא חייב נזק שלם" עולה הסברה לחלק בין רצועה שנקשרה לרגלי התרנגול על ידי אדם לבין רצועה שנקשרה מאליה. איננו יכולים לחייב את בעל התרנגול בחצי מן הנזק שנעשה באופן ישיר על ידי חוט שנקשרה לרגלי התרנגול בגלל דברי רבא, שעל פיהם נזק כזה אינו נידון כנזק בכוחה אלא בגופה. הרי אם בעל התרנגול חייב על נזק כזה, הוא חייב נזק שלם מפני שנזק כזה נכלל בדין "כל שבזב טמא משלם נזק שלם". ממילא, או שבעל התרנגול חייב נזק שלם או שהוא פטור על נזק כזה. כפי שנראה להלן, אומר התלמוד בעקבות דברי רב הונא, שבעל התרנגול פטור משום "איש בור ולא שור בור", סברה שנבאר להלן, ומעמידה את המשנה ב"אדייה אדויי". כלומר, התפיסה שיש לראות את הרצועה שנקשרת מאליה כמזיק עצמאי עולה ישירות מסוגיית התלמוד שבנויה על דברי רבא, על פי הפירוש שמדובר בה במקרה שהרצועה הזיקה תוך כדי תנועת התרנגול. ארחיב על כך יותר בביאור סוגיית התלמוד להלן.

שמה ייטען הטוען, שפירוש כזה לדברי הרמב"ם מחודש, ואין לו רמז בראשונים האחרים, ואם כן כיצד ניתן להציע דבר כל כך נועז ומחודש? אמנם, יש להשיב, שהדבר מפורש בפירוש רבנו חננאל לסוגיית התלמוד.

כעת אצטט רק את המשפט הרלוונטי בדבריו, ולהלן נראה אותם ביתר הרחבה:

נקשר מאליו ברגלי התרנגול ודידה ושיבר כלי פטור בעל התרנגול מאי טעמא דכתיב כי יכרה איש בור ולא שור בור וזה הבור תרנגול עשאו.

(רבנו חננאל יט, ב)

כאן מפורש, שתרנגול שמזיק כלי בהליכתו באמצעות דליל שנקשר לרגלו מאליו, פטור משום "איש בור ולא שור בור", ופירוש זה תואם את דברי הרמב"ם במדויק.

לפני שנמשיך בקריאת דברי הרמב"ם, יש להצביע על בעיה אחרונה בסברה שמאחורי דבריו. לכאורה, יש לשאול איך ניתן לחייב את בעל התרנגול או בעל הפרה על דבר שהוא לא ידע שהיה בתרנגול או בפרה, שהרי אנו עוסקים במקרה שהפרה או התרנגול לא נשמרו, אלא מסתובבים בחוץ. חובת התשלום חלה על הבעלים מפני שהם לא שמרו

על בהמתם ועובדה זו נותרת בעינה¹. קשירת הרצועה או השמת הזוג בצוואר אינן משנות את העובדה, שאדם נתן לבהמתו להסתובב בחוץ ללא שמירה. אם מדובר במקרה, שבו אדם אחר עושה מעשה, שמוציא את הבהמה ממצב שבו היא שמורה למצב שבו היא אינה שמורה, כי אז המשחרר את הבהמה יתחייב על פי התנאים שהרמב"ם מפרט להלן בפרק ד בהלכות נזקי ממוץ.

נחזור ללשון הרמב"ם. הוא ממשיך: "ואם היה לחוט בעלים, ולא היה החוט הפקר, בעל החוט חייב חצי נזק, שהרי הוא כבור המתגלגל". במקרה שבו נקשר החוט מאליו, אם היה לחוט בעלים הוא חייב חצי נזק, שהרי הרצועה שגרמה לנזק היא כבור המתגלגל. יש שפירשו, שכוונת הרמב"ם היא שמשפט זה הולך על ההלכה כולה – במקרה שיש לחוט בעלים הוא משלם חצי נזק בלבד, מפני שבעל התרנגול משלם את החצי השני. כך פירש הראב"ד. אולם המניע לפירוש הזה אינו לשון הרמב"ם אלא טענה עניינית, שלא מצינו בור שמשלם חצי נזק, והרמב"ם אומר מפורשות: "הרי הוא כבור המתגלגל".

ברם טענה זו אינה נכונה, מכמה סיבות. תחילה, הרמב"ם מחלק בין חוט שהוא הפקר לבין חוט שאינו הפקר, אך אם המשפט הזה מתייחס גם למקרה שבו החוט נקשר בידי אדם לרגלי התרנגול, אין זו הנקודה הרלוונטית; הנקודה הרלוונטית היא שייכות החוט לאדם שאינו בעל התרנגול. כמו כן, קריאה ברצף של ההלכה תגלה שמשפט זה הוא המשך של המשפט הקודם: אם נקשר החוט מאליו – בעל התרנגול פטור, ואם יש לחוט בעלים – בעל החוט חייב. יש עוד ראיות לקריאה זו, אך די בכך לענייננו, כי המניע היחיד לפירוש של הראב"ד הוא קושי בסברה ולא לשון הרמב"ם.

יש דקדוק אחד נוסף במשפט זה, והוא יעזור לנו להשיב על קושיית הראב"ד, שהניע את קריאתו בלשון הרמב"ם. מי שקורא את המשפט שם לב מיד לכפילות שבו: "ואם היה לחוט בעלים, ולא היה החוט הפקר, בעל החוט חייב חצי נזק". וכי איני יודע שהחוט אינו הפקר אם יש לו בעלים? מדוע הרמב"ם כפל את הביטוי ללא צורך? נראה שהרמב"ם לא הסתפק במשפט "ואם היה לחוט בעלים", מפני שאפשר להבין שהוא חייב, אם היה לחוט בעלים בשלב כלשהו, אפילו אם הוא הפקר עכשיו. כלומר, במקרה שבו אדם לקח חוט והפקיר אותו, והוא נקשר לרגלי התרנגול והזיק באופן המתואר, אז

¹ אינני נכנס לוויכוח מה יסוד החיוב באב הנזק 'שור' – עצם הזיקה הממונית לבעלים או העדר השמירה. ברמב"ם נראה שאין להבחין בין השניים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

מי שהיה בעל החוט לפני שהוא הופקר חייב. כדי להוציא מאפשרות זו, הוסיף הרמב"ם "ולא היה החוט הפקר".

אולם אם כן יש לשאול הפוך: מדוע לא הסתפק במשפט "ואם לא היה החוט הפקר"? התשובה לשאלה זו מבהירה את הסברה לדחות את קושיית הראב"ד. הרמב"ם פתח וכתב "ואם היה לחוט בעלים" מפני שיסוד החיוב בדין זה נובע מכך שיש לחוט בעלים, ובלי משפט זה עיקר יסוד החיוב חסר מן הספר. זאת אומרת, שהחיוב של בעל החוט לא נובע מפרשת: "וכי יפתח איש בור או כי יכרה איש בר ולא יכסנו" (שמות כא, לג) אלא מפרשת: "וכי יגף שור איש את שור רעהו" (שמות כא, לה), אותה הרמב"ם מסביר כך: "כל נפש חיה שהיא ברשותו של אדם שהזיקה, הבעלים חייבין לשלם, שהרי ממונם הזיק". כלומר, בעל השור חייב, מפני שממונו הזיק, וכך גם בחוט: בעל החוט חייב כי ממונו הזיק. הפרשה המחייבת אותו אינה פרשת 'בור', ששייך בין בהפקר בין בבור שיש לו בעלים, אלא הוא חייב מפני שממונו הזיק.

מעתה, אין צורך להסתבך בדברי הרמב"ם. אמנם הרמב"ם כותב "שהרי הוא כבור המתגלגל", אך החיוב הוא מפרשת 'שור'. אמנם, אין בלשון הרמב"ם קושי, כי מדובר כאן ברצועה, שאין דרכה לילך ולהזיק. לפיכך אנו זקוקים ללימוד המצרף את דין השור לדין הבור כדי לחייב את בעל החוט. אחרת היינו אומרים, "מה שור שכן דרכו לילך ולהזיק", ולכן בעל החוט אינו חייב, אם החוט שלו נקשר ברגלי תרנגול והזיק. וכן ביחס לבור: אי אפשר ללמוד מבור לבד כי תחילת עשייתו נזק, ובזה שור יוכיח, וחזר הדין. אם כן, הפרשה המחייבת את בעל החוט הוא "כי יגוף", מפני שהיא הפרשה שממנה לומדים שבעלים חייבים על ממונם שהזיק.

יתר על כן, הרי עניינו של בור הוא שנתקלים וניזוקים בו, לא שהוא הולך ופוגע בדברים אחרים, וכאן מדובר במקרה שבו החוט נישא על רגלי התרנגול והכלי הסתבך בו בהליכתו. הרי שהיה זה כוח ההליכה שגרם להסתבכות. אם כן, אין החיוב כאן מפרשת בור, שמהותה היא שבאים אל הבור וניזוקים, אלא מפרשת שור, שמהותה היא שממונו הזיק.

אמור מעתה, אין כאן מקרה שבו בור משלם חצי נזק כלל, אלא מקרה שבו ממונו של אדם הזיק שלא כדרכו, "באמצעות פעולה אחרת", כפי שהבאנו לעיל מלשון הרמב"ם בפירוש המשנה. מאותה הסיבה, שבעל התרנגול חייב חצי נזק בלבד, כאשר החוט קשור

שיטת הרמב"ם בדליל

לרגלי התרנגול והסתבך כלי בו והתגלגל ונשבר, שמדובר על נזק "שלא כדרכה", כך בעל החוט חייב חצי נזק בלבד, שהרי אין כל הברל בין ציור המקרים האלה.

אם כן, לשון הרמב"ם ברורה וההיגיון הפנימי נהיר ומבואר על פי העקרונות שיוסדו עד מקום זה בהלכות נזקי ממון. אסכם בקצרה: כאשר כלי הסתבך ברצועה שנקשרה על רגלי התרנגול על ידי איזה אדם שיהיה, בעל התרנגול משלם חצי נזק, כי התרנגול הזיק "באמצעות פעולה אחרת". אם היו לאותה הרצועה בעלים והיא נקשרה מאליה על רגלי התרנגול, בעל החוט חייב חצי נזק מאותה הסיבה.

ב. הסבר לסוגיית התלמוד על פי הרמב"ם

עד כאן הארכנו בלשון הרמב"ם ובהסברת סברותיו, בחצי השני של המאמר נעיין בסוגיית התלמוד. כדי להבין את קריאתו של הרמב"ם, נציע את דרכם של רש"י ותוספות ואת הקשיים בה, ולאחר מכן נראה שפירושו של הרמב"ם מסדרים בצורה חלקה את חלקה הראשון של הסוגייה. רק במשפטים האחרונים של הסוגייה נוצרת בעיה לדעת הרמב"ם, ונעסוק גם בהם.

במשנה כתוב:

התרנגולים מועדין להלך כדרכן ולשבר היה דליל קשור ברגליו או שהיה מהדס ומשבר את הכלים משלם חצי נזק.

(בבא קמא יז, א)

כתוב בתחילת הסוגייה כך:

אמר רב הונא: לא שנו אלא שנקשר מאליו, אבל קשרו אדם – חייב.

נקשר מאליו מאן חייב?

אילימא בעל הדליל, היכי דמי? אי דאצנעיה, אנוס הוא! ואי לא אצנעיה, פושע הוא!

אלא חייב בעל תרנגול, מאי שנא כוליה נזק דלא? דכתיב: כי יפתח איש בור, ולא שור בור, חצי נזק נמי איש בור ולא שור בור!

אלא, מתני' בדאדייה אדויי.

(שם יט, ב)

רב הונא מצמצם את הדין של המשנה, "היה דליל קשור ברגליו או שהיה מהדס ומשבר את הכלים משלם חצי נזק", למקרה שבו הרצועה נקשרה מאליה, אבל אם קשרו אדם מישהו חייב נזק שלם, ואפשר להציע כמה אפשרויות מי חייב. רש"י (ד"ה אבל) מציע שהקושר חייב, ומשמע מתוספות (ד"ה אבל) שבעל הדליל חייב. הרמב"ם סובר שבעל התרנגול חייב.

על כל פנים, על פי המשך הגמרא יש לשאול: כיצד התלמוד מבין שנזק זה נגרם? האם התרנגול גרר את הדליל והפיל דברים, או האם הוא עצר במקום אחד והתקיל בו בהמות או אנשים? תוספות (שם) עונים לשאלה זו ואומרים: "פי' בתר דניח ומשום בור", וכן רש"י (שם): "חייב הקושר נזק שלם דהוי בור ואם נתקל בו אדם חייב בנזקו". כלומר לפי רש"י ותוספות, בתחילת הסוגייה ההנחה היא שמדובר במשנה במקרה שבו אדם קשר דליל ויצר תקלה שהזיקה אדם או בהמה על ידי כך שנתקלו בה. על רקע זה שואל התלמוד – אם כן, בנקשר מאליו מי חייב חצי נזק? בעל הדליל לא יכול להיות חייב חצי נזק, שהרי אם נחייב אותו בכלל, יש לחייבו נזק שלם על הפשיעה, שלא שמר על הדליל שלו. וכן בעל התרנגול אינו יכול להיות חייב חצי נזק, כי הרי הסיבה שפטרנו אותו מנזק שלם הוא "איש בור ולא שור בור", ואם כן סברה זו תקפה לפטור אותו גם מחצי נזק.

לפיכך הגמרא מעמידה את המשנה במקרה ש"אדייה אדויי". רש"י מבאר:

שזרק התרנגול הדליל ושיבר בזריקתו כלים דהוו צרורות, ואפילו קשרו אדם נמי לא משלם אלא חצי נזק בעל התרנגול.

(רש"י בבא קמא ט, ב)

לפי דבריו, דחינו כליל את ההבחנה בין קשרו אדם לנקשר מאליו במשנה, ותמיד בעל התרנגול יהיה חייב חצי נזק. התוספות חולקים ואומרים, שההבחנה עדיין נשארת במובן מסוים אך דבריהם אינם חיוניים לנו כאן.

נתחיל ללכת בדרך אחרת עם קושייה על תחילת הפירוש של רש"י ותוספות. כתוב במשנה: "היה דליל קשור ברגליו או שהיה מהדס ומשבר את הכלים משלם חצי נזק". לכאורה המשפט "ומשבר את הכלים" מוסב על שני המקרים במשנה: גם "היה דליל קשור ברגליו" וגם "היה מהדס". אחרת יש להבין שכתוב "היה דליל קשור ברגליו" התרנגול [...] חייב חצי נזק", בלי שמוזכר שהוא הזיק דבר, והביטול בפירוש כזה מבואר מאליו. אם כן, ברור במשנה שמדובר במקרה שבו התרנגול משבר את הכלים, בין

בהידוס ובין באמצעות הדליל. ואם מדובר בנזק לאחר מנחת הדליל [להלן "בתר דנייחיי"], שנתקל בו אדם או בהמה שסוחבת כלים, מדוע הוא חייב? לפיכך רש"י מקפיד לכתוב: "ואם נתקל בו אדם חייב בנזקו" (ד"ה אבל). ברם, פירוש זה קשה ביותר, לאור העובדה שרב הונא מנגיד בין דין המשנה, שבה נקשר מאליו, לבין דין של מקרה שבו קשרו אדם, וכדי לפרנס השוואה כזו צריך להיות מדובר באותו סוג של מקרה². ובנוסף יש לשאול, אם מדובר במקרה שבו הדליל הזיק כבור, כשהוא נח ודבר נתקל בו, איזה שייכות יש בין התרנגול לבין שבירת הכלים? הרי הדליל שבר את הכלים.

יתר על כן, לפי פירושי רש"י ותוספות, לא משנה לנו שהדליל קשור ברגלי הבהמה? הרי אם בעל הדליל או הקושר חייב בנזקי בור, בדליל שהזיק כשהוא נח על הקרקע, איזה משמעות יש לכך שהדליל קשור כרגע ברגלי הבהמה? גם אם התרנגול רק נשא את הדליל למקום אחר במקור שלו בעל החוט יהיה חייב, ואם הוא נקשר ואז הותר הקשר הקושר יהיה חייב. לפיכך, נראה ברור, שמדובר במשנה במקרה שהתרנגול הזיק באמצעות הדליל, דהיינו בתזוזה שלו, לא כבור המונח בקרקע.

לפיכך, כבר מתחילת הסוגייה הרמב"ם צועד בדרך אחרת מרש"י ותוספות, וזה מחייב אותו לבאר אחרת את מהלך הסוגייה. מתחילת הסוגייה מדובר בתרנגול שהזיק בדליל תוך כדי תזוזה. נראה, שרש"י ותוספות נמנעו מפירוש זה בגלל המשך הסוגייה, שכתוב: "אלא חייב בעל תרנגול, מאי שנא כוליה נזק דלא? דכתיב: כי יפתח איש בור, ולא שור בור, חצי נזק נמי איש בור ולא שור בור!". בנוסף, מובן שהם ניסו להסביר את הרלוונטיות של החילוק של רב הונא: מה זה משנה אם קשרו אדם או שנקשר מאליו? להלן נראה איך הרמב"ם התמודד עם נקודות אלה.

אם כן, פירוש תחילת הסוגייה לפי הרמב"ם הוא שהתרנגול הזיק את הכלים באמצעות הדליל ישירות. הוא הולך ומפיל דברים באמצעות הדליל שקשור ברגלו. אם קשרו אדם, הוא חייב נזק שלם, כי זה אינו שונה מקרון הנמשך בידי עגלה או מכל דבר אחר שטפל לבהמה שהזיק בהליכת הבהמה, כפי שהסברנו לעיל. בשלב זה, אין הסבר מדוע הוא יתחייב חצי נזק אם הדליל נקשר מאליו, ועל כך מקשה התלמוד מיד: "נקשר מאליו מאן חייב?" – איך אפשר לצייר כאן חובה של חצי נזק?

² ראה בפירוש ר' אליעזר מטון שהתייחס לקושייה זו (מובא בשיטת הקדמונים יט, ב), אך דבריו דחוקים.

אומר התלמוד: אם נאמר שמדובר בבעל הדליל, אין סיבה לחייב אותו חצי נזק בלבד. אם הוא פשע, הוא יתחייב נזק שלם ואם הוא לא פשע הרי הוא פטור, כי הוא אנוס. מאידך, אי אפשר לחייב את בעל התרנגול חצי נזק בגלל "איש בור ולא שור בור". ויש לשאול: הרי פירשנו שלא מדובר על נזקי בור, ומדוע התלמוד מזכיר סברה זאת כאן? התשובה לכך היא ש"איש בור ולא שור בור" הוא עיקרון הקובע שאדם חייב על נזקי בהמתו ולא על הנזקים שהבהמה שלו יוצרת. הרי מבואר בהמשך המסכת, שלפי מי שאומר 'אשו משום ממונו' שאין חיוב לבעל כלב שהדליק גדיש מפני ש"האי אש לאו ממונו דבעל כלב הוא" (כב, א). לכן אין חובה לבאר שמדובר על מקרה שבו הדליל הזיק כבור אלא מדובר במקרה שבו הבהמה יצרה מזיק זולתה, ובמקרה כזה בעל הבהמה פטור.

הציור במקרה שלנו מבואר: התרנגול אסף בדרכו רצועה והרצועה הלכה והזיקה, בהיותה נישאת על רגליו. הרצועה היא זו שהזיקה, ולכן אין מקום לחייב את בעל התרנגול, שהרי הוא רק ייצר מזיק שהזיק בדרך הילוכו כרגל. אפשר היה לומר "איש רגל ולא שור רגל" אלא שהדרשה מבוססת על פסוק המופיע בתורה בפרשת בור.

כבר הסברנו לעיל את הסברה, מדוע לא לייחס את הנזק הזה לכוחו של התרנגול, והראינו שכך פירש רבנו חננאל. התבססנו על דברי רבא, שאומר: "כל שבזב טמא – בנזקין משלם נזק שלם, כל שבזב טהור – בנזקין משלם חצי נזק" (יז, ב). דברי רבא אלה עומדים מאחורי קושיית התלמוד בסוגייה שלנו. כתוב: "מאי שנא כוליה נזק דלא? דכתיב: כי יפתח איש בור, ולא שור בור. חצי נזק נמי איש בור ולא שור בור!". בגלל דברי רבא, החיוב שהיה מקום לחייב את בעל התרנגול הוא נזק שלם, אלא שהוא פטור מנזק שלם בגלל הסברה "איש בור ולא שור בור", ואין מקום לדבר על חצי נזק במקרה שהבהמה הזיקה ישירות עם הדליל, שהרי בוודאי שה"זב טמא" בתווה של הדליל.

אמור מעתה, אין אפשרות להגיע לחצי נזק במשנה, על פי החילוק של רב הונא. הטעם, שבגללו פטרנו אותו מנזק שלם, תלוי בכך שמדובר לא בכוחו אלא בגופו – "איש בור ולא שור בור", ואם כן אין כאן ציור של חצי נזק. הרי אם היה מקום לחייב אותו משום כוחו, לא היינו זקוקים לטעם "איש בור ולא שור בור" כדי לפטור אותו מנזק שלם כשנקשרה הרצועה מאליה, אלא היינו אומרים שזה היזק בכוחו ולא בגופו.

שיטת הרמב"ם בדליל

אחרי קושייה זו, התלמוד חייב להודות שאין ברירה אלא להעמיד שמדובר במשנה במקרה ש"אדייה אדויי". הרמב"ם מבין ש"אדייה אדויי" הוא ציור של בהמה שמזיקה "באמצעות פעולה אחרת", שבעל הבהמה חייב על נזק כזה חצי נזק. לפי הרמב"ם, פירוש הביטוי הוא כפי שהוא ביאר בהלכות – שנסתבך כלי, התגלגל ונשבר במקום אחר.

אולם אין במסקנה זו כדי לשנות את כל שיקול הדעת המוזכר במהלך הסוגייה, ולפיכך יש לשקלל את כל השלבים של הסוגייה בבואנו לקבוע מה עולה מחלק זה של הסוגייה. אביא שוב את לשון הסוגייה כדי שנוכל לראות בנקל אל המסקנות העולות ממנה:

משנה: התרנגולים מועדין להלך כדרכן ולשבר היה דליל קשור ברגליו או שהיה מהדס ומשבר את הכלים משלם חצי נזק [...]

גמרא: אמר רב הונא: לא שנו אלא שנקשר מאליו, אבל קשרו אדם – חייב.

נקשר מאליו מאן חייב?

אילימא בעל הדליל, היכי דמי? אי דאצנעיה, אנוס הוא! ואי לא אצנעיה, פושע הוא!

אלא חייב בעל תרנגול, מאי שנא כוליה נזק דלא? דכתיב: כי יפתח איש בור, ולא שור בור, חצי נזק נמי איש בור ולא שור בור!
אלא, מתני' בדאדייה אדויי.

(בבא קמא יז, א; יט, ב)

הסוגייה כאן אומרת, שאין לייחס את דברי רב הונא למשנה, ולפרש שאם קשר אדם את הדליל, חייב בעל התרנגול נזק שלם. אולם, החילוק בין מקרה שבו קשר אדם את הדליל לבין מקרה שבו הוא נקשר מאליו נותר בעינו, מפני הסברה "איש בור ולא שור בור". לפיכך, המקרה שבו רב הונא רצה לחייב נזק שלם, כשקשרו אדם, הוא המקרה שבו מדובר במשנה שחייב עליו חצי נזק, ואם הדליל נקשר מאליו הוא פטור משום "איש בור ולא שור בור", והמשנה עוסקת במקרה ש"אדייה אדויי". אלו דברי הרמב"ם:

היה חוט או רצועה קשור ברגליהן, ונסתבך כלי באותו החוט ונתגלגל ונשבר, משלם חצי נזק. במה דברים אמורים, בשקשרו אדם, אבל אם נקשר על רגליהם מאיליו, בעל התרנגולין פטור.

(רמב"ם נזקי ממונ ב, י')

זו מסקנה שעולה ישירות מתחילת הסוגייה. במקרה שקשרו אדם רק בעל התרנגול יהיה חייב – לא בעל החוט ולא הקושר, מפני שהתרנגול הזיק באמצעות הדליל שקשור אליו, ורק בעל התרנגול אחראי למעשיו. ונראה שכך למד גם רבנו חננאל:

אוקימנא למתני' דאדייה אדויי פי' שדידה התרנגול את הכלי בדליל שברגלו ושיברו שהיא משונה בחצר הניזק שישלם בעל התרנגול חצי נזק כרבנן [...] נקשר מאליו ברגלי התרנגול ודידה ושיבר כלי פטור בעל התרנגול מאי טעמא דכתיב כי יכרה איש בור ולא שור בור.

(רבנו חננאל יט, ב)

לפי רבנו חננאל, מדובר על נזק שנעשה תוך כדי הליכה של התרנגול, שהוא "דידה ושיבר" כלי. ייתכן שציור המקרה דומה לזה של הרמב"ם, אך העיקר מבחינתנו הוא להראות, שגם לפי רבנו חננאל מדובר למסקנה במקרה שבו התרנגול הזיק בדליל תוך כדי הליכה, ושחייב זה שייך רק כאשר קשרו אדם.

נחזור לפירוש רבנו חננאל להלן, כשנעיין בדברי רב הונא בסוף הסוגייה, אך לפני כן נצביע על מסקנה נוספת העולה מתוך החלק הראשון של הסוגייה, בנוגע לדינו של בעל החוט. אם החוט נקשר מאליו, יש לדון באחריותו של בעל החוט. במקרה שבעל החוט הצניע כראוי את החוט, הוא פטור, אך במקרה שבו הוא לא הצניע, הרי זו פשיעה והוא חייב. לפיכך, אומר הרמב"ם:

ואם היה לחוט בעלים, ולא היה החוט הפקר, בעל החוט חייב חצי נזק, שהרי הוא כבור המתגלגל.

הצניע בעל החוט את החוט, וחידסו התרנגולין עליו והוציאוהו ונקשר ברגליהן ושיברו בו את הכלים, אף בעל החוט פטור, שהרי אנוס הוא.

(רמב"ם נזקי ממון ב, יא)

הרמב"ם פסק שבעל החוט חייב חצי נזק. יש לשאול: מניין לו מסקנה זו מתוך הסוגייה? דומני שהתשובה לשאלה זו פשוטה – מאותה הסיבה שבעל התרנגול חייב חצי נזק במקרה ש"אדייה אדויי", בעל החוט חייב חצי נזק. הרי גם החוט שלו הזיק שלא כדרכו – הכלי הסתבך בו והתגלגל למקום אחר ונשבר. אין הנזק שנעשה בחוט לבדו שונה מהנזק שנעשה על ידי התרנגול בעזרת החוט, שהרי כאשר התרנגול מזיק

שיטת הרמב"ם בדליל

באמצעות החוט, החוט נחשב לחלק מגוף התרנגול. אם החוט נקשר לרגל התרנגול בידי אדם, החוט נחשב לחלק מגופו והנזק מיוחס לתרנגול, ואם הוא נקשר מאליו החוט עומד בנפרד מהתרנגול וכמזיק בפני עצמו, אך אופי הנזק זהה. מהיכי תיתי לחייב את בעל החוט נזק שלם? אם יש כאן נזק שלא כדרכו, כאשר אנו דנים בתרנגול, כך יש נזק שלא כדרכו בבואנו לדון בבעל החוט.

עוד יש להעיר על דיוק לשוני בתלמוד. כפי שראינו לעיל, הראשונים עסקו בשאלה, מטעם איזה אב נזיקין בעל החוט חייב, ורוב הראשונים הציעו שהוא חייב משום 'בור', מתוך מה שנאמר בהמשך הסוגייה (עוד לא ראינו את לשון התלמוד בעניין הזה), שהחייב הוא מפני 'בור המתגלגל'. אך הסברנו כבר שלפי הרמב"ם אין זאת אומרת שהפרשה המחייבת אותו היא פרשת בור, אלא החייב הוא מפרשת שור, שמחייב את האדם על ממונו שהזיק.

דומני שהדבר עולה כבר מלשון התלמוד כאן. בתלמוד מדובר במקרה שבו אדם לא הצניע את החוט כראוי, אך הוא לא הניח את החוט ברשות הרבים או במקום שעוברים הרבים, כך שהוא יהיה תקלה. המוקד של הסברה בדברי התלמוד כאן אינו שבעל החוט הניח את החוט במקום שהוא תקלה לרבים, אלא המוקד הוא בכך שהוא לא שמר על החוט כראוי. אין כאן אפילו מקרה, שדומה למה שמובא בסוגייה המופיעה בפרק הראשון, שעוד נדון בה להלן: "אבנו סכיני ומשאו שהניחן בראש גגו ונפלו ברוח מצויה והזיקו [...] בתר דנייחי" (ו, א). שם המוקד של תיאור המקרה הוא בכך שהאבן והסכין מצויים במקום שהם עומדים להפוך לתקלה לרבים, ודנים האמוראים שם בחייב בעל התקלה. במקרה של הדליל, בעליו לא הניח את החוט במקום שבו הוא ייפול לרשות הרבים בכל רוח מצויה, אלא הוא הניח אותו בחצר שבו יש תרנגולים, ולכן הוא לא שמור כראוי.

ההסתכלות במקרה של הדליל היא הפוכה מהמקרה של אבן שהניח בראש הגג. שם עליו לא להניח את הדבר במקום שהוא יהפוך לתקלה, ואילו כאן עליו לשמור באופן אקטיבי על החוט, שלא יוצא ויזיק. לא רק שעל בעל החוט לא לשים אותו במקום שהוא ייפול לרשות הרבים ברוח מצויה, דהיינו לא לפשוט באופן גלוי, אלא עליו לנקוט בצעדים מיוחדים לוודא שהחוט לא יזיק. חובה כזאת יש רק בממונו של אדם, ולא בדין בור.

ג. הקושי בדברי הרמב"ם – רב הונא ודליל הפקר

אם כן, כל דברי הרמב"ם בהלכות שאנו עוסקים בהן עולים בכירור מתוך הדיון מסביב לדברי רב הונא בתחילת הסוגייה. ברם, לכאורה חתימת הסוגייה סותרת את דברי הרמב"ם. כך כתוב שם:

כי אתמר דרב הונא – בעלמא אתמר: דליל הפקר, אמר רב הונא: נקשר מאליו – פטור, קשרו אדם – חייב.

משום מאי חייב? אמר רב הונא בר מנוח: משום בורו המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה.

(בבא קמא יט, ב)

תחילה יש לברר את דברי רב הונא עצמם כי יש בהם ממד לא קטן של חוסר בהירות. באיזה מקרה מדובר – בתר דנייחי או היזק תוך כדי הליכה? במקרה של דליל הפקר שנקשר מאליו, מי פטור? וכשקשרו אדם, מי חייב? ועוד יש לשאול – האם אותו אחד שפטור הוא שחייב או שמא מדובר בשני אנשים שונים?

רש"י (ד"ה נקשר מאליו) ותוספות (ד"ה קשרו אדם), לשיטתם, מסבירים שמדובר על היזק בתר דנייחי, אך דרך זו חסומה בפנינו, שהרי רב הונא מבאר באופן ייחודי את המקרה המוזכר במשנה, וכבר הוכחנו שמדובר במשנה בהיזק תוך כדי הליכה. ההבדל היחיד בין המשנה לבין המקרה של רב הונא הוא הבעלות על הדליל.

ומעתה, מי חייב? במקרה שהדליל נקשר מאליו, ניתן לבאר שדברי רב הונא מוסבים או על בעל התרנגול או על בעל הדליל, שהפקירו במקום שהוא עלול לגרום לנזק. שתי האפשרויות סבירות, ואי אפשר להכריע בצורה ברורה ביניהם. רבנו חננאל ביאר על פי החלק הראשון של הסוגייה, שמדובר בבעל התרנגול: "אמר רב הונא נקשר מאליו ברגלי התרנגול ודידה ושיבר כלי פטור בעל התרנגול מאי טעמא דכתיב כי יכרה איש בור ולא שור בור וזה הבור תרנגול עשאו".

החלק השני של המשפט קשה יותר: מי חייב? יש שלוש אפשרויות: בעל הדליל שהפקירו, הקושר ובעל התרנגול. לפי הסברות שראינו עד עכשיו, שהדליל מתבטל לגוף התרנגול, עדיף היה לבאר שמדובר בבעל התרנגול, וכן בחלק הראשון של המשפט, ואז דברי רב הונא עקביים ופשוטים. אולם אם כן, נשאלת השאלה איזה צורך יש לחדש דין

שיטת הרמב"ם בדליל

בנוסף על דין המשנה, וכן הדבר נסתר ישירות מהטעם שמובא מיד לחיוב: משום בור המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה. אם מדובר בבעל התרנגול, טעם החיוב אינו בור המתגלגל.

לכן מדובר או על הבעלים הקודם של הדליל או על הקושר. אולם לא יכול להיות שמדובר בבעלים הקודם של הדליל, שהרי איזו סברה יש לחייב אותו דווקא כאשר אדם קושר את הדליל אבל לפטור אותו כשהדליל נקשר מאליו? לפיכך ברור שרב הונא מחדש שהקושר חייב. וכך פירש רבנו חננאל: "קשרו אדם ברגלי התרנגול ודידה ושיבר כלים חייב הקושרו. מאי טעמא אמר רב הונא בר מנחם משום בור המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה". חשוב לשים לב לכך שרבנו חננאל מפרש שרב הונא ממשיך לעסוק במקרה שהתרנגול הזיק תוך כדי הליכה, ובכל זאת הנזק מיוחס דווקא לקושר משום בור המתגלגל.

דברי רב הונא יוצרים שני קשיים, ועלינו להתמודד איתם כדי לבאר את דרכם של הרמב"ם ורבנו חננאל בסוגייה. תחילה, מה רב הונא סובר בנוגע למשמעות המשנה. הרי ראינו הן בדברי הרמב"ם והן בדברי רבנו חננאל, שבעל התרנגול חייב דווקא ב"קשרו אדם", ופטור כשנקשר מאליו משום "איש בור ולא שור בור". אולם, לפי רב הונא כשקשרו אדם, הקושר חייב משום בור המתגלגל ואיננו אומרים שהדליל בטל לתרנגול! אפשר אמנם לפרש שלפי הרב הונא הקושר חייב תמיד, והמשנה עוסקת במקרה שהחוט אינו הפקר ו"אדייה אדויי" בין שנקשר מאליו ובין שקשרו אדם. כלומר, לפי המשנה אם נקשר מאליו בעל החוט חייב, ואם קשרו אדם הקושר חייב, ואכן ברור מדברי התלמוד שמדובר במשנה בדליל שיש לו בעלים, כי דברי רב הונא "בעלמא איתמר" על "דליל הפקר", ומשתמע מכך שמדובר במשנה בדליל שיש לו בעלים.

אולם פירוש זה מחייב את רב הונא להתרחק מאוד מפשט המשנה. המשפט "משלם נזק שלם" נאמר במשנתנו פעם אחת בלבד על שני מקרים: תרנגול שהזיק בדליל שברגלו ותרנגולים שהידסו והזיקו. זהו פירוש קשה, כי קשה מאוד לומר שאותו משפט אומר שפעם אחת בעל התרנגולים יהיה חייב ופעם אחת בעל הדליל או הקושר יהיה חייב. בנוסף, אם אנו אומרים שהקושר תמיד חייב, גם כשהוא קשר חוט של בעל התרנגול לתרנגול, מפני שזה מצב שבו החוט והתרנגול לא נעשים יחידה אחת, ייתכן להעמיד את דברי רב הונא במשנה. אפשר לומר במקרה שנקשר מאליו חייב בעל הדליל אבל

כשקשרו אדם חייב הקושר. אמנם זו לא קושייה גדולה במיוחד, אך היא ראויה להצטרף לקושי שבהבנת לשון המשנה.

לכן נראה לבאר את דברי רב הונא בדרך אחרת. בוודאי שרב הונא מסכים שהחיוב במשנה מוסב על בעל התרנגול, ובמקרה דאדייה אדויי, אלא שבמשנה מדובר בדליל של בעל התרנגול. אם בעל התרנגול קושר את הדליל של עצמו לתרנגול שלו, או אפילו אם מישהו אחר קושר את הדליל של בעל התרנגול לתרנגול שלו, הדליל והתרנגול נעשים יחידה אחת, וכל נזק שנעשה בדליל מיוחס לתרנגול. אולם במקרה שהדליל הפקר, התרנגול והדליל לא נעשים יחידה אחת, מפני שהדבר נעשה שלא על דעת בעל התרנגול. לפיכך אין באמת שייכות בין התרנגול לבין הדליל, שהרי הדליל אינו יכול לשמש סימן לתרנגול אם קשורה אליו רצועה סתמית (אם בעל התרנגול הורה לקושר לקשור את דליל ההפקר לתרנגול שלו נראה ברור שבעל התרנגול יהיה חייב, ובפשטות לא מדובר על מקרה כזה). רב הונא מחדש שני חידושים: תחילה, כאשר הדליל שנקשר לרגלי התרנגול אינו של בעל התרנגול, הדליל והתרנגול לא נעשים יחידה אחת, ושנית, שהקושר עצמו חייב מפני שהוא ייצר בור המתגלגל.

אמנם ישנם כמה מקרי ביניים שלא התייחסנו אליהם – מה קורה, למשל, אם אדם קושר את הדליל של אדם שני לרגלי התרנגול של אדם שלישי. וכן, מה קורה אם אדם קושר את הדליל שלו לרגלי תרנגול של אדם אחר. אולם אין בכך כל קושי. ברור לפי העיקרון של רב הונא, שאם אדם קשר דליל שלו לרגלי תרנגול של אדם אחר בלי ידיעתו, בעל הדליל חייב מפני שהדליל שלו הזיק, ואין לך פשיעה גדולה מקשירתו על תרנגול שרץ חופשי (ונראה פשוט שאם אדם קשר את הדליל שלו לרגל תרנגול של מישהו אחר על דעתו של בעל התרנגול, שאין זה אלא השאלת החוט ובעל התרנגול חייב). אין בכך כל חידוש, מעבר לכך שאיננו רואים את הדליל ואת התרנגול כיחידה אחת, ואת זה ניתן ללמוד בפשטות מדליל הפקר. אמנם, אם קושר אדם דליל של אדם אחר ברגלי אדם שלישי, נראה שגם במקרה כזה הקושר יהיה חייב, לפחות אם בעל הדליל הצניע את החוט שלו, ואפשר היה להשתמש בו להשמיע את חידושו של רב הונא. אולם זהו מקרה משונה מאוד – וכי ברשיעי עסקינן, שאדם ייקח דליל של אדם אחר כדי לקשור לרגלי התרנגול של אדם שלישי? פשוט וסביר הרבה יותר להשמיע לנו את דין הקושר בדליל הפקר, שאיננו צריכים להניח שמדובר במי שלוקח חוטים של אנשים אחרים.

ד. הפתרון לקושי – בור המתגלגל הפקר, האמנם חייב

עליו?

על כל פנים, הרמב"ם התעלם לגמרי מדברי רב הונא כאן. הוא לא חילק בין מקרה שבו הדליל הפקר לבין מקרה שהוא של בעל התרנגול, כשקשרו אדם. השאלה עולה מאליה: מדוע הרמב"ם דחה את דברי רב הונא?

התשובה מבוססת על הבנת סוגייה אחרת, המופיעה בפרק הראשון. כך לשון התלמוד:

הצד השוה שבהן לאתויי מאי? [...]

רבא אמר: לאתויי בור המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה.

ה"ד? אי דאפקרינהו, בין לרב בין לשמואל היינו בור! מאי שנא בור? שכן תחילת עשייתו לנזק ושמירתו עליך, הני נמי תחילת עשייתן לנזק ושמירתן עליך!

אלא דלא אפקרינהו, לשמואל דאמר כולם מבורו למדנו, היינו בור!

לעולם דאפקרינהו, ולא דמי לבור, מה לבור שכן מעשיו גרמו לו, תאמר בהני שאין מעשיו גרמו לו? שור יוכיח! מה לשור שכן דרכו לילך ולהזיק; בור תוכיח! וחזר הדין, לא ראי זה כראי זה.

(בבא קמא ו, א)

המשנה מזכירה את כל אבות הנזיקין ואז כותבת: "הצד השוה שבהן שדרכן להזיק ושמירתן עליך" (ב, א). שואל התלמוד: מה מוסיפה המשנה בהצבעה על הצד השווה שבין אבות הנזיקין? התלמוד מביא ארבעה אמוראים, שהציעו מקרים שונים, כדי להסביר מה המשנה מוסיפה בהצבעה על הכלל. אביי אומר: "לאתויי אבנו סכיננו ומשאו שהניחן בראש גגו ונפל ברוח מצויה והזיקו", ורב אדא בר אהבה ורבינא מביאים מקרים נוספים. הבאנו כאן את דברי רבא, כי הם רלוונטיים להבנת דברי רב הונא.

בסוגייה שלנו התלמוד שואל מאיזה דין הקושר חייב כשקשר דליל ברגלי תרנגול של אדם אחר, ומשיב שהוא חייב משום "בורו המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה". אולם הדבר קשה, שהרי לכאורה בור המתגלגל הוא מקרה שבו אדם הניח תקלה ברשות הרבים והתקלה הזו זזה בעקבות בעיטות וכדומה עד שהיא מגיעה למקום אחר ואדם נתקל בה. בפשטות מדובר במקרה שבו הבור הזיק לאחר שהוא נח, ונתקל אדם בו. כך מפורש

בכתב יד המבורג בסוגיית "הצד השווה לאתווי מאי": "רבא אמר: לאתווי בור המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה. היכי דמי? אי בהדי דקאזלי קמוקי, כוחו הוא, אלא בתר דנייחי". אולם, לפי דברי רבנו חננאל ולפי ההיגיון הפנימי של הסוגייה, רב הונא עוסק במקרה שבו התרנגול נשא את הדליל והזיק בו תוך כדי הליכתו.

אולם, התבוננות בסוגייה תגלה שאין כאן קושי. אדרבה, מסתבר מאוד שדברי רב הונא בר מנוח (יט, ב), שמסביר את הטעם של רב הונא, הם חידוש לא מבוטל. אם המקרים של רב הונא ושל רבא היו זהים, לא היה צורך בשאלה "משום מאי מיחייב?" ובתשובה מחדשת בנוגע לטעם החיוב במקרה של רב הונא. אם כן, רב הונא מחדש שכאשר אדם קושר דליל הפקר לרגלי תרנגול, הוא יוצר מצב שבו דבר ההפקר הזה יכול להזיק. מצד אחד יש כאן דבר שהולך ומזיק, כמו התרנגול, אך מצד שני הדבר אינו ממונו של הקושר, ולכן אי אפשר לחייב אותו מהצד שממונו הזיק. לכך בור יוכיח, שאינו ממונו והוא חייב. אולם אי אפשר לחייב אותו מצד בור בלבד, שהרי בור תחילת עשייתו לנזק, ושור יוכיח, וחזר הדין. כפי שכתוב במהלך הסוגייה, אחד מיסודות הבור הוא "מעשיו גרמו לו", כלומר בגלל מעשי מי שהניח את הבור הוא הזיק היכן שהוא הזיק, וזה היסוד שבדברי רב הונא: מעשיו גרמו לכך שהדליל ילך ויזיק דווקא. כלומר, רק מפני שאותו אדם קשר את הדליל היה בו כוח להזיק כתוצאה מתנועתו. מעשיו הם אלו שהפכו אותו לדבר המזיק.

על כל פנים, בלי קשר לשאלה איך נסביר את דברי רב הונא, לא הסברנו מדוע הרמב"ם דוחה אותם לגמרי מההלכה. המקור שממנו למדנו את דין בור המתגלגל עצמו הוא המקור לדחייתו של הרמב"ם. אולם גם בשאלה זו התשובה פשוטה. כפי שאמרנו, התלמוד מציע ארבע דעות שונות בין האמוראים להסביר מה מוסיף "הצד השווה שבהן" במשנה הראשונה של המסכת. יש ראשונים שהסבירו שכל הדעות האלה מקובלות להלכה, וכל אחד רק מוסיף על חברו, אך רבנו חננאל על אתר שם כתב אחרת: "וקיימא לן כרבינא דבתרא הוא ויש אומרין בכולהו דלא פליגי אלא כל חד וחד דייק ומוקים". לדעת רבנו חננאל יש מחלוקת בין ארבע הדעות, והלכה כדעת רבינא שהוא בתרא, ואם כן, דברי רבא בסוגייה דחויים ואין חיוב על בור המתגלגל ברגלי בהמה במקרה שהפקירו.

אולם מתוך הסוגייה עולה, שכולם מסכימים שאם לא הפקירו חייב בעל התקלה כי ממונו הזיק, שהרי העמדנו את דברי רבא דווקא בבור המתגלגל שהפקירו, וזה מה

שיטת הרמב"ם בדליל

שנדחה שם בסוגייה. אם כן, זהו גם המקור להסבר של הרמב"ם בנוגע לחוט שיש לו בעלים, שבעל החוט חייב אם הוא נקשר מאליו על רגלי התרנגול. אמנם במקרה של דליל הפקר הקושר אינו חייב, מפני שהחוט אינו שלו, אבל כאשר לחוט יש בעלים בעל החוט חייב מפני שממונו הזיק והיה עליו לשמור אותו שלא יזיק, כפי שהסברנו לעיל.

אמנם הסברנו מדוע הרמב"ם דחה את דברי רב הונא, אך נשאר קושייה אחת אחרונה. היו שתי נקודות בדברי רב הונא: תחילה, שבדליל הפקר איננו דנים את התרנגול ואת הדליל כיחידה אחת, ושנית שהקושר חייב במקרה כזה. דחינו רק את הנקודה השנייה בדבריו, ואם כן, לכאורה, נכון לפסוק, שכשהדליל הפקר אין חיוב, לא על בעל התרנגול ולא על הקושר. אולם ניתן לדחות עמדה זו בפשטות, שרק האילוץ להעמיד את דברי רב הונא במקרה כלשהו חייב אותנו לחלק בין מקרים שונים בנוגע לדליל שקשרו אדם. לולי דברי רב הונא אין סיבה כלשהי לסטות מפשט המשנה: שכשהדליל קשור לרגלי התרנגול בידי אדם, חייב בעל התרנגול. בדחיית עיקר חידושו של רב הונא, נדחה גם החילוק בין המקרה שבו הדליל הפקר למקרה שבו הדליל שייך לבעל התרנגול.

סיכום

בדברינו הצענו ביאור לדברי הרמב"ם בסוגיית דליל. בניגוד לפירוש הרווח בסוגיית התלמוד המובא בדברי הראשונים המופיעים על הדף וההולכים בעקבותיהם, הרמב"ם קורא סוגייה זו בצורה שונה לחלוטין. בעיקרי הדברים יש לומר, כי החיוב של בעל התרנגול על היזקו בדליל נובע מהעובדה שהנוהג המקובל היה לקשור רצועה לרגלי התרנגול, וממילא מתאחד לגוף אחד עם התרנגול וטפל אליו, בדיוק כמו עגלה המושכת בקרון או פרה המזיקה בזוג שבצווארה. אמנם, כאשר הדליל לא נקשר על ידי אדם אלא נקשר לתרנגול באופן אקראי, אין בעל התרנגול מתחייב בנזקיו. תרנגול שמזיק בדליל הוא כמי שהזיק בגופו, והמשנה חייבה את בעל התרנגול חצי נזק על הנזק שנעשה בדליל, מפני שהוא נעשה רק על ידי פעולה נוספת על הפגיעה של הדליל בלבו. זה מה שמכונה בתלמוד "אדייה אדויי", והסביר הרמב"ם שמדובר במקרה ש"נסתבך כלי באותו החוט ונתגלגל ונשבר". בנוסף, בעל הדליל חייב על נזקיו חצי נזק מפרשת שור בתורה, המחייב אדם על ממונו שהזיק, וחיובו, למעשה, זהה לחיובו של בעל התרנגול – שניהם ממונם הזיק. דברים אלו עומדים בניגוד לפירוש רוב הראשונים המפרשים שהחיוב הוא משום בור.

אחרית דבר

במאמר זה עסקנו בשתי מלאכות נפרדות שחיוניות להבנת דברי הרמב"ם. תחילה, קראנו את דבריו ללא דעות קדומות בנוגע לסברה ולפרשנות התלמוד, ולאחר מכן ניגשנו לתלמוד להבין אותו על פי דעתו. שני השלבים האלה קריטיים בהבנת דברי הרמב"ם, מפני שהבנת דבריו תלויה בקריאה קפדנית בלשונו. כאשר אנו ניגשים ללשון הזאת עם ציפיות מהטקסט, קשה להקשיב למילים שנאמרות, ופעמים רבות מילים אלה מאתגרות את התפיסות הרווחות בראשונים האחרים או המקובלות עלינו מלימוד שטחי. עלינו תמיד לעיין בסוגיית התלמוד ובלשון הרמב"ם בלי ציפיות ולתת להם לדבר אלינו ולנסות ללבן את הסברות מתוך הטקסט. מטלה זו נשמעת פשוטה, אך היא קשה ביותר, והיא דורשת אמון, מיומנות, סבלנות ובעיקר ענווה.